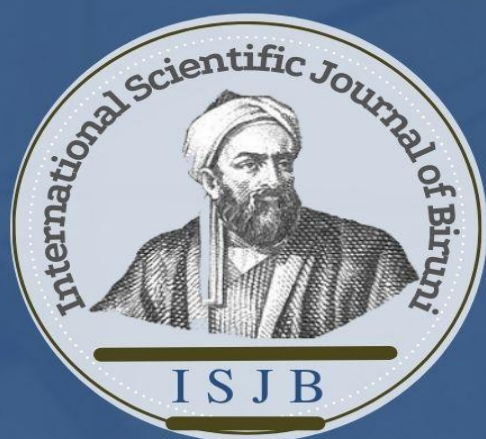

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF BIRUNI

**VOLUME 3
ISSUE 1
2024**

**Impact factor
2024 = 6.67**

TOGETHER WE REACH THE GOAL

Exact sciences
Natural sciences
Medical sciences
Technical sciences
Economic sciences
Pedagogical sciences
Philological sciences
Philosophical sciences
Humanitarian sciences

ISSN (E) 2181-2993

www.birunijournal.uz

International Scientific Journal of Biruni

№ 3 (1) 2024

ISSN (E) 2181-2993

“**International scientific journal of Biruni**”. Ilmiy maqolalar to’plami. Uzbekistan:
www.birunijournal.uz. 2023. - 153 b.

ISSN 2181-2993

MAS'UL MUHARRIRLAR:

Adilbekova, D.B. - t.f.d., professor
(O'zbekiston)

Pulatov, Sh.N. – PhD., dotsent
(O'zbekiston)

TAHRIR KENGASHI:**FALSAFA FANLARI:**

Huseynov, Sakit – Ozarbayjon Milliy Fanlar Akademiyasi falsafa va sotsiologiya instituti professori, fal.f.d., prof. (Ozarbayjon)

FILOLOGIYA FANLARI:

Sayilov, Qalib – Turkiy Jahon Fanlar Akademiyasi direktorlar kengashi raisi, Fil.f.d., prof. (Ozarbayjon)

IJTIMOIIY FANLAR:

Manzarov, Y.X. – Qarshi muhandislik-iqtisodiyoti instituti dotsenti, t.f.n., dots.

PEDAGOGIKA FANLARI:

Jumayeva, G.T. – Termiz davlat universiteti dotsenti, PhD.

HUQUQ FANLARI:

Sharaxmetova, U.Sh. – Toshkent davlat yuridik universiteti professori, h.f.n., prof.

IQTISODIYOT FANLARI:

Rahimov, A.M. – Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti dotsenti, PhD.

ANIQ FANLAR:

Metin, Orbay – Amasya universiteti professori, fiz.mat.f.d., prof. (Turkiya)

Kuramboev, Y. – TTA Termiz filiali dotsenti, t.f.d., dots.

Aliqulov, T.A. – Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti dotsenti, f.m.f.n., dots.

Batirov, Z.L. – Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti dotsenti, t.f.d. (DSc), dots.

Eshmatov, B.E. – Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti dotsenti, f.m.f.n., dots.

Bozorov, O.N. – Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti prorektori, tex.f.n., dots.

Ochilov, Sh.A. – Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti dotsenti, PhD., dots.

TEXNIKA FANLARI:

Usmanov, R.M. – Urganch davlat universiteti dotsenti, PhD.,

Haydarov, S.S. – Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat instituti dotsenti, PhD.,

TIBBIYOT FANLARI:

Ibragimov, A.J. – Termiz davlat universiteti O'quv metodik boshqarma boshlig'i, b.f.n., dots.

ARAB TILINING RIVOJIGA HISSA QO‘SHGAN MOVAROUNNAHRLIK OLIMLAR VA ULAR YOZGAN ASARLAR

BOBOQULOV Imomiddin Ramazonovich

Oriental universiteti Lingvistika (arab tili) fakulteti

2-kurs magistranti

imomiddinboboqulov@gmail.com

(99) 548 43 38

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Movarounnahr arab tili maktabi paydo bo'lishidan to shakllanishigacha bo'lgan barcha bosqichlarni va hatto yagona ilmiy maktabning to'liq rivojlanishini qamrab olmaydi. Lekin biz keltirgan ma'lumotlar, shubhasiz, Movarounnahr arab maktabiga oydinlik kiritib, Basra, Kufa, Bag'dod, Misr va Andalusiyadagi boshqa arab maktablari qatorida muhim o'rin egallashini ochib beradi.

Kalit so'zlar: *Movarounnahr, Mahmud Zamaxshariy, Xorazm, grammatika, Xuroson, "Al-Mufassal", Makka, Bag'dod, Misr*

АННОТАЦИЯ

В данной статье не охвачены все этапы от возникновения до формирования арабской языковой школы Моваруннахр и даже полного развития единой научной школы. Но предоставленная нами информация, несомненно, прольет свет на арабскую школу Моваруннахра и покажет, что она занимает важное место среди других арабских школ в Басре, Куфе, Багдаде, Египте и Андалусии.

Ключевые слова: *Моваруннахр, Махмуд Замахиари, Хорезм, Грамматика, Хорасан, «Аль-Муфассал», Мекка, Багдад, Египет*

ABSTRACT

This article does not cover all the stages from the emergence to the formation of the Movarounnahr Arabic language school and even the complete development of a single scientific school. But the information we have provided will undoubtedly shed light on the Arabic school of Mowarounnahr and reveal that it occupies an important place among other Arabic schools in Basra, Kufa, Baghdad, Egypt and Andalusia.

Keywords: *Movarounnahr, Mahmoud Zamakhshari, Khorezm, Grammar, Khurasan, "Al-Mufassal", Makkah, Baghdad, Egypt*

KIRISH

Ma'lumki, arab grammatikasining paydo bo'lishi Basra, Kufa, Bag'dod, Misr va Andalusiyada vujudga kelgan va taraqqiy etgan bir qancha grammatik maktablar orqali uning rivojlanishi va takomillashuvi bilan bog'liq bo'lgan¹

Fath qilingan Movarounnahr va Xorazm o'lkalarining xalqi ilk o'rta asrlarda haqiqiy islom dinini qabul qilgandan so'ng arab tilida fanlar paydo bo'la boshladi. O'sha dastlabki bosqichning rivojlanishi insoniy fanlarning turli sohalarini o'z ichiga olgan erkin rivojlanishni va arab tilida yozilgan kitoblar orqali umuminsoniy axloqiy qadriyatlarni almashishni o'z ichiga olgan bo'lib, bu Movarounnahr bo'ylab tanikli olimlarning paydo bo'lishiga imkon berdi. arab islom fanlari va madaniyatini boyitish. Bu turk va forslardan ilm-fan, she'riyat, falsafa va tarixdagi daholarning chiqishi edi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Movarounnahr o'lkasida ham nahv va sarf ilmi borasida zabardast allomalar yetishib chiqqan va bu sohada qimmatli asarlar yozib qoldirganlar. Jumladan, Az-Zamaxshariyning "al-Mufassal fi nahv", "Al-Harokot", "Asasul balog'a", Umar Jundiyning "Al-Iqlid" asari, tarixda Zamaxshariyning izdoshi nomi bilan tanilgan Al-Mutorriziyning "Al-Misbah fi nahv", "Al-Iqna'u fil lug'at", Muhammad Al-Muiziyning "Tasriful af'al", Hamididdin Doririyning "Muqaddimatu Ad-Doririy" va Abdurahmon Al-Jomiyning "Sharh Mulla" asarlari shular jumlasidandir. Bu asarlar Islom olamidagi bebaho asarlar sirasiga kiradi².

Arab tilining qonun-qoidalari tizimi – nahv ilmini yaratgan va kamolga yetkazgan olimlar orasida bizning bobokalonimiz Mahmud Zamaxshariy muhim o'rin egallaydi. Alloma haqidagi ma'lumotlar asosan O'rta asr arab manbalarida keltirilgan. Abul Qosim Mahmud ibn Umar Zamaxshariy 467-1075 yil 27 rajab oyi-19 martda Xorazmning Zamaxshar qishlog'ida tavallud topgan. Otasi unchalik badavlat bo'lmasa-da, savodli, taqvodor, diyonatli kishi bo'lgan va aksar vaqtini ibodat bilan o'tkazib, Zamaxshardagi bir masjidida imomlik ham qilgan. Onasi ham xudojo'y bo'lgan. Sharqda allomani chuqur hurmat va mehr bilan "Ustozul arab val ajam" ("Arablar va g'ayri arablar ustoz"), "Faxru Xorazm" ("Xorazm faxri") kabi sharaflil nomlar bilan ataganlar. Zamaxshariy hayoti davomida ilm o'rganish maqsadida tinmay dunyo kezgan. Buyuk alloma Xuroson, Eron, Arabiston, Iroq, Yaman, Shom (Suriya) kabi davlatlarning Marv, Nishopur, Isfahon, Bag'dod, Hijoz, Damashq va Makka kabi shaharlarida bo'lib, asarlari uchun boy manba to'plagan. Ma'lumotlarga ko'ra, olim o'zining ko'plab asarlarini Makkada yozgan va xuddi shu

¹ Ibn Xalqon: Mashhurlarning o'limlari. Buloq: 1881 yil

² Bulgakov B. G.: Al-Beruniy hayoti va kitoblari. Toshkent: 1972. (rus tilida)

yerda buyuk olim sifatida e'tirof etilgan, shuhrat qozongan. Zamaxshariy o'z davrining zabardast olimlaridan biri bo'lib, fanning turli sohalariga oid yetmishga yaqin asar yozgan. Afsuski, bizga shulardan ba'zilarigina yetib kelgan, xolos. Allomaning asarlari ro'yxati turli manbalarda turlicha keltiriladi. Nemis sharqshunos olimi K.Brokkelman o'zining "Arab adabiyoti tarixi" nomli asarida Mahmud Zamaxshariyning 31 ta asari bo'lgani haqida ma'lumot bergan bo'lsa, doktor Ahmad Muhammad Xufiy—"Zamaxshariy" nomli risolasida uning 48 asari borligini aytib o'tadi. Arab olimlaridan Jurji Zaydon, Ahmad Muhammad Xudiy, Ali Bajoviy, Bahija Boqir Husniy, Muhammad Abul fazl Ibrohim, Husni Abdujalil Yusuf, Ibrohim Samariy, Muhammad Bosil Uyun Sud va boshqalar alloma ijodini har tomonlama o'rganishga harakat qilgan va bugungi kunda ham ko'pgina olimlar Mahmud Zamaxshariy asarlari ustida tadqiqotlar olib bormoqda.³

Akademik A.Rustamovning "Mahmud Zamaxshariy" kitobida allomaning 39ta asari bo'lgani haqida ma'lumotlar bor. B.Z.Xolidov o'z maqolasida Zamaxshariy 55 ta asar yozganini ta'kidlaydi. Mahmud Zamaxshariy ilmiy merosining yana bir tadqiqotchisi U.Uvatov "Nozik iboralar" nomli kitobida allomaning 34 ta asariga oid ma'lumot bergan. Mahmud Zamaxshariy qomusiy olim sifatida tilshunoslik, adabiyot, geografiya, tarix va boshqa qator yo'nalishlar bo'yicha maktab yaratgan. Alloma 200 dan ortiq shogirdi bo'lgan. Asarlarini bevosita o'rganib, ilm-u fanning sirlarini egallagan 100 dan ortiq olim g'oyibdan o'zini Zamaxshariyning shogirdi deb hisoblagan. Buyuk allomaning bebaho merosi durdonalari orasida tilshunoslikka oid eng mashhur asarlaridan "Sharh abyat kitob Sibavayh" ("Sibavayh kitobining sharhi"), "Al-Mufassal", "Al-Unmuzaj" (grammatikaga oid) alohida ahamiyatga ega. Arablarda ham bunday maqol bor: "Agar Zamaxshariy bo'lmaganida, arablar o'z tilini bilmas edi". Shunga ko'ra, allomaning bunday tahsin-maqtovlarga erishishi va butun dunyoga mashhur tilshunos, grammatik olim bo'lib tanilishiga sabab arab tili grammatikasiga bag'ishlab yozilgan "Al-Mufassal fin nahv" – "Nahv (grammatika) haqida mufassal kitob" asari bo'lsa, ajab emas⁴. "Al-Mufassal" arab tili nahv sarfini o'rganishda yirik qo'llanma sifatida azaldan Sharqda ham, G'arbda ham shuhrat topgan asarlardan hisoblanadi. Ko'pchilik olimlar o'z ilmiy qimmati jihatidan Zamaxshariyning bu asari taniqli arab tilshunosi Sibavayhning (796 yili vafot etgan) arab grammatikasiga oid yozgan "Al-kitob"idan keyin ikkinchi o'rinda turadi, deb ta'kidlaganlar. O'sha davrning o'zidayoq arablar orasida ham bu asar katta e'tibor

³ Nosirova M. O'rta asrlar arab nahvidan namunalar (Mahmud Zamaxshariyning "Unmuzaj fi nahv" risolasi asosida). – T.: ToshDSHI nashriyoti, 2004. 6-bet

⁴ Nosirova M. O'rta asrlar arab nahvidan namunalar (Mahmud Zamaxshariyning "Unmuzaj fi nahv" risolasi asosida). – T.: ToshDSHI nashriyoti, 2004. 5-bet

qozongan va arab tilini o'rganishda asosiy qo'llanmalardan biri sifatida keng tarqalgan.

Iroqlik olim Fozil Solih Samariy ma'lumotiga qaraganda, Zamaxshariy qoldirgan boy ilmiy merosni quyidagicha tasniflash mumkin: diniy ilmlar, islom ulamolari va fiqhga oid asarlar; lug'atshunoslik, arab tili grammatikasi (sarf va nah); aruz va adabiyot nazariyasi; badiiy adabiyot (she'riy devonlar va nasriy asarlar); mantiq va falsafaga oid asarlar; jo'g'rofiya va etnografiyaga oid asarlar.

Quyida alloma qalamiga mansub tilshunoslikka oid asarlar bilan tanishamiz. "Al-Mufassal fi san'atil e'rob" – "E'rob san'ati haqida mufassal kitob", "Asosul-balog'a" – "Balog'at asosi", "Al-Harokot", "Al-Mufrad val muallif fin nahv" – Arab tilida birlik va ko'plik". "Al-AmoliyM fin nahv" – "Grammatik qoidalarda orfografiya". "Al-Mufrad val murakkab fil arabiya" – "Arab tilida birlik va ko'plik".⁵ Imom Zamaxshariy qarindosh-urug'larining qistovlariga qaramasdan, hayotida biror marta ham uylanmaganlar. Ilmiy asarlar yozish va munosib shogirdlar tayyorlashni farzand o'stirishdan a'lo deb hisoblagan. Imom Zamaxshariy qaysi shaharga borsalar ko'plab kishilar u kishiga shogird tushib u kishidan ilm olishga jiddu-jahd qilgan, ulardan Abu Umar Omir ibn al-Hasan as-Samsar, Abul-Maxosin Ismoil ibn Aliy at-Tubla, Aliy ibn Iydo ibn Xamza ibn Vahhos ibn Abdul Muttolib.

Zamaxshariy oxirgi marta Makkadan qaytib, Xorazmda bir necha yil yashaydilar va hijriy 538 yilda, arafa kechasi (1144-yil 14-aprel) vafot etadilar. Alloh taolo Imom az-Zamaxshariyning oxiratlarini obod etsin, qiyomat kuni Firdavs jannati bilan mukofatlasin, bizga qoldirgan oltin meroslarini o'qib manfaat olishimizni nasb etsin.

Jomiy (Abdurahmon Jomiy), (taxallusi; asl ism-sharifi Nuriddin Abdurahmon ibn Ahmad) (1414.7.11, Jom— 1492.8.11, Hirot) — fors-tojik shoiri, naqshbandiylik tariqatining yirik vakili. Asarlari o'zbek tiliga tarjima qilinib, bir necha marta nashr etilgan. "Kofiya sharhi risolasi", "Sharhi Mullo" (yoki "Mullo Jomiy") Markaziy Osiyo va Idil (Volga) bo'yi tatarlari madrasalarida arab tili grammatikasidan darslik sifatida o'qitilgan. O'zbekiston va Tojikistonning bir qancha jamoa xo'jaliklari, ko'chalar, maktablar Jomiy nomi bilan ataladi.

Abu Ali ibn Sino Ovrupoda Avitsenna nomi bilan mashhur bo'lgan va Sharqda ulug'lab „Shayxur rais“ nomi bilan atalgan vatandoshimiz Abu Ali ibn Sino (980-1037) turli sohalarda, shu jumladan, tilshunoslik bobida ham bir qancha asarlar yaratdi. "Kitobi al milh finnahv" ("O'tkirlik sintaksisda ekanligi kitobi")

"Kitob lisonul arab" ("Arab tili kitobi"), "Asbobi xudut al-xuruf" ("Tovushlarning chegaralanish sabablari") kabi tilshunoslikka oid qator asarlar

⁵ Nosirova M. O'rta asrlar arab nahvidan namunalar (Mahmud Zamaxshariyning "Unmuzaj fi nahv" risolasi asosida). – T.: ToshDSHI nashriyoti, 2004. 6-bet

qoldirdi. Shu kungacha “Asbobi xudut al xuruf” asarining to`rtta nashri: Qohira (2), Tiflis nashri va Toshkent nashrlari ma`lum. Asarning Toshkent nashrini tayyorlashda professor A. Mahmudov va professor Q. Mahmudovlarning xizmatlari katta bo`ldi.

Al-Qosim Al-Xorazmiy (555-617 hijriy - 1160-1220 milodiy) U Al-Qosim bin Al-Husayn bin Muhammad Al-Xorazmiy, Xorazmda tug`ilgan. U arab tili grammatikasi va morfologiyasi bo`yicha mashhur olim bo`lib, “Sadru-l-Afzal” laqabli. U huquqshunos, grammatikachi, yozuvchi, shoir, nosir, edi. Uning asarlaridan: “Grammatikada rivoyatlar kitobi”, “Grammatika bo`yicha Al-Mufassal kitobi”ning izohi. Az-Zamaxshariyning “Al-Unmuzaj” sharhi sarlarini yozgan.⁶

Muhammad al-Buxoriy (895 hijriy- 1490 milodiy) Shamsuddin, Abdulhamid, Muhammad bin Muhammad al-Buxoriy ar-Ramatoni, grammatika va huquqshunos, Makka hanafiy mazhabining imomi bo`lgan. Kitoblari orasida: “Arjumiyaning muqaddimasi tafsiri”, “Taqnih al-lubobning izohi”. asarlarini yozgan.⁷

Inoyatulloh Oxund bin Abdulloh Al-Vobkandiy Al-Buxoriy Al-Hanafiyning grammatikaga doir asari: “Al-Kofiya sharhiga izoh”, asarini yozgan⁸

Muhammad al-Xorazmiy al-Barqiy (Imom Abu Abdulloh) Muhammad ibn Ahmad ibn Yusuf bin Ismoil bin Shoh al-Xorazmiy al-Barqiy fasohatli olim va voizlardan biri bo`lib, Iroqqa safar qilib, Baytul Muqaddasni ziyorat qilgan. So`ngra Buxoroda yashab, fiqh, she`r, til, grammatika ilmlarida imomlik qilgan⁹.

Abu Bakr Ahmad ibn Muhammad bin Mansur bin Al-Hayot, grammatik olim (hijriy 320-yil, 932-yilda vafot etgan) samarqandlik bo`lib, u yerdan Bag`dodga safar qilgan grammatik, tilshunos, shoir, tarixchi sifatida kelgan. Uning asarlari, jumladan, “Katta grammatika kitobi”, “Al-Muqniy kitobi”, “Al-Mujjaz kitobi”ni qoldirdi. U “Qur`on ma`nolari” kitobini ham yozgan. Abu Bakr ibn Xayyat Basrada vafot etdi.¹⁰

Abu al-Fath Nosir bin Al-Makarim Abdul-Sayyid bin Ali, Al-Matraziy (538-610 hijriy - 1143-1213 milodiy) nomi bilan mashhur. U az-Zamaxshariy vafot etgan yili shu shaharda tug`ilgan. Shuning uchun unga “xalifa Az-Zamaxshariy” unvoni berilgan. Az-Zamaxshariy vafotidan keyin u “Grammatika imomi” sharaflini unvonini oldi. Al-Matraziy grammatika, til va adabiyotga oid bir qancha foydali asarlar yozgan, jumladan: “Al-Misboh fi grammatika”, “Al-Muqaddima al-Matraziya”, “Al-

⁶ Salah Ravi: Arab tili grammatikasi: kelib chiqishi, rivojlanishi, maktablari va olimlari. Misr: Dar al-G`arib, 2003yil.

⁷ Arablarning grammatik tizimidagi tadqiqotlar. Sankt-Peterbork: 1873. (rus tilida)

⁸ Mazen al-Muborak: Arab grammatikasi. Grammatikaning kelib chiqishi va rivojlanishi. Bayrut: 1971 yil

⁹ Tilshunoslik ta`limoti tarixi. O`rta asrlarda. Leningrad: 1981. (rus tilida)

¹⁰ Hoji Xalifa: Gumonlarni oshkor qilish. C.6. Bayrut: 1981 yil

Iqno' fi al-lug'ah", "Qisqacha. Al-Iqna' fi al-Lugah", "Al-Mag'rib" va "Al-Mu'arab fi Sharh".¹¹

O'rta Osiyo fan va madaniyati tarixi bo'yicha taniqli rus tadqiqotchisi Bulgakov shunday yozgan edi: "O'rta Osiyo olimlarining nomlarining ko'pligi va ularning faoliyati uzoq vaqt davomida tabiat va adabiyot fanlari tarixiga chuqur ta'sir ko'rsatdi. Faoliyatining buyukligi tufayli shuhrati O'rta Osiyo yerlaridan tashqariga ham tarqaldi. Balki, Markaziy Osiyo olimlarining nomlari ko'pligi va ularning ilm-fan oldidagi xizmatlari ilm-fanni taraqqiyot sari harakatlantirgan va ko'p sahifalarni egallagan buyuk kuchdir".

Qolaversa, Movarounnahrlik olimlar grammatika va arab tilini o'rganish uchun Shom, Iroq va Hijoz arab mamlakatlariga ham borganlar. Ulardan: Ibn al-Hayyat, Yusuf al-Barqiy, Ahmad al-Barqoniy va boshqalar.¹²

XULOSA

Xulosa o'rnida, XI asrda shakllangan Movarounnahr arab tili maktabi haqida ma'lumot berdim, degan umiddaman. Mening ishonchim komilki, bitta ma'lumot paydo bo'lishidan to shakllanishigacha bo'lgan barcha bosqichlarni va hatto yagona ilmiy maktabning to'liq rivojlanishini qamrab olmaydi. Lekin biz keltirgan ma'lumotlar, shubhasiz, Movarounnahr arab maktabiga oydinlik kiritib, Basra, Kufa, Bag'dod, Misr va Andalusiyadagi boshqa arab maktablari qatorida uning to'liq va sharafli huquqini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ibn Xalqon: Mashhurlarning o'limlari. Buloq: 1881 yil.
2. Bulgakov B. G.: Al-Beruniy hayoti va kitoblari. Toshkent: 1972. (rus tilida)
3. Nosirova M. O'rta asrlar arab nahvidan namunalar (Mahmud Zamaxshariyning "Unmuzaj fi nahv" risolasi asosida). – T.: ToshDShI nashriyoti.
4. Abdul Karim Samoniy: Nasablar kitobi. C.1. Bayrut: 1988 yil.
5. Yoqut al-Hamaviy: Yozuvchilar lug'ati. C.2. Misr: 1924 yil.
6. Arablarning grammatik tizimidagi tadqiqotlar. Sankt-Peterbork: 1873. (rus tilida)
7. Tilshunoslik ta'limoti tarixi. O'rta asrlarda. Leningrad: 1981. (rus tilida)

¹¹ Abdul Karim Samoniy: Nasablar kitobi. C.1. Bayrut: 1988 yil.

¹² Yoqut al-Hamaviy: Yozuvchilar lug'ati. C.2. Misr: 1924 yil.

TARAQQIYOT STRATEGIYASI – YANGI O‘ZBEKISTON BARQAROR TARAQQIYOTINING GAROVI

YUSUBOV Jaloliddin Kadamovich

*Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti
Huquqiy fanlar kafedrasida dotsenti,
falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori(PhD)
yusubovjaloliddin@gmail.com*

ESONALIYEVA Gulnoza Dilmurod qizi

*Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti
Milliy g‘oya, ma‘naviyat asoslari va huquq ta‘limi
yo‘nalishi 3-bosqich talabasi
esonaliyevagulnoza519@gmail.com*

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada bugungi globallashuv va integratsiyalashuv davrida mamlakatimiz taraqqiyotida o‘z oldiga qo‘ygan strategik maqsadlar, ularning ahamiyati va amalga oshirish mexanizmlari borasida taklif, fikr va xulosalar bayon etilgan. 2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Taraqqiyot strategiyasining dolzarbligi va mohiyati to‘g‘risida ilmiy qarashlar bayon etilgan.

***Kalit so‘zlar:** globallashuv, strategiya, integratsiya, fuqarolik jamiyati, taraqqiyot, mexanizm, eksport, milliy manfaatlar, umumbashariy muammolar, ma‘naviy taraqqiyot*

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлены стратегические вопросы, выводы и механизмы реализации, идеи и разработки процесса оказания помощи современному глобальному и интеграционному процессу. Описаны работа над стратегией развития на 2022-2026 годы и правильные научные взгляды.

***Ключевые слова:** глобализация, стратегия, интеграция, гражданское общество, развитие, механизм, экспорт, национальные интересы, общечеловеческие проблемы, духовное развитие.*

ABSTRACT

This article presents proposals, opinions and conclusions regarding the strategic goals set for the development of our country in today's globalization and integration period, their importance and implementation mechanisms. Scientific views on the relevance and essence of the Development Strategy for 2022-2026 are presented.

Key words: globalization, strategy, integration, civil society, development, mechanism, export, national interests, universal problems, spiritual development

KIRISH

Bugunni globallashuv va integratsiyalashuv davrida o'z kelajagiga, ravnaqiga befarq bo'lmagan mamlakatlar, albatta, o'z oldiga yuksak huquqiy demokratik davlat va kuchli fuqarolik jamiyati, har jihatdan taraqqiy etgan kuchli davlat bunyod etish maqsadini qo'ygan. Chunki ayni damda faqatgina qudratli davlatlarga turli global va iqtisodiy muammolarni bartaraf etib, o'z aholisi uchun farovon hayotni ta'minlab bera oladi. Mamlakatimiz prezidenti Shavkat Mirziyoyev Miromonovich ta'kidlaganlaridek, "Taraqqiyotga – faqat mashaqqatli va jasoratli mehnat orqali erishiladi."¹³ Shu bilan birga bu harakat bir vaqtning o'zida tizimlilik, aniq strategik maqsadlarni to'g'ri belgilay olish hamda ularni izchil amalga oshirish mexanizmini ham talab etadi. Jumladan, dunyoning eng rivojlangan Buyuk Britaniya, AQSH, Kanada, Xitoy kabi davlatlarining bosib o'tgan yo'lga e'tibor qaratadigan bo'lsak ularning muvaffaqiyati asosida ham to'g'ri tanlangan strategik yo'l, mashaqqatli mehnat va harakat yotadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Taraqqiyot – rivojlanishning oddiydan murakkabga, quyidan yuqoriga yo'nalgan shakli, uning yuksalishi. Ayrim adabiyotlarda taraqqiyotni ko'pincha rivojlanish bilan aynanlashtirib ko'rsatishadi, aslida u rivojlanish falsafasining bir yo'nalishidir.¹⁴ Taraqqiyot tufayli olamda mukammallashish, yuksalish ro'y beradi, u vujudga kelish, murakkablashish, ulg'ayish, yangilanish, tiklanish, sistema yasali jarayonlari tarzida amalga oshadi. Taraqqiyot – yaxlit jarayondir.

Zotan, mamlakatimizning hozirgi tinchligi, farovonligi, taraqqiyoti va rivojlanishi zamirida yillar davomida amalga oshirilgan samarali islohotlar yotadi. Mustaqillik yillaridan to bugungi kungacha quyidagi harakatlar dasturlari taraqqiyotga erishish yo'lida yo'l xaritasi bo'lib xizmat qildi:

- Islom Karimov tomonidan ilgari surilgan "O'zbek modeli";
- 2017-2022-yillarga mo'ljallangan Harakatlar strategiyasi;
- 2022-2026-yillarga mo'ljallangan "Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi".

Yurtimizda yalpi ichki mahsulot hajmi ilk bor 80 milliard dollardan oshdi, 8 milliard dollar xorijiy investitsiyalar kirib keldi, eksportimiz esa 19 milliard dollarga

¹³ 2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi. – T.: "Taraqqiyot strategiyasi" markazi, 2022-yil. 17-bet

¹⁴ Sh.Mustafakulov. Iqtisodiy atamalarning izohli lug'ati. – T.: "Innovatsion rivojlanish nashriyot matbaa uyi, 2019-yil. 213-bet

yetdi. Albatta hozirgi kundagi erishilayotgan mazkur yutuqlar 2022-2026-yillarga mo'ljallangan Taraqqiyot strategiyasida belgilangan vazifalarni izchil amalga oshirilayotganligining samarasidir. Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi O'zbekistonning keyingi 5 yilda rivojlantirishning 7 ta ustuvor yo'nalishi doirasida 100 ta maqsadga erishishga qaratilgan.¹⁵ Ushbu maqsadlarga erishish yo'lida amalga oshiriladigan sa'y-harakatlar ham aniq. Ular o'z navbatida samaradorlik va natijadorlikni nazorat qilishni ancha osonlashtiradi. Unda quyidagi ustuvor yo'nalishlar belgilangan :

- Inson qadrini yuksaltirish va erkin fuqarolik jamiyatini yanada rivojlantirish orqali xalqparvar davlat barpo etish ;
- Mamlakatimizda adolat va qonun ustuvorligi tamoyillarini taraqqiyotning eng asosiy va zarur shartiga aylantirish ;
- Milliy iqtisodiyotni jadal rivojlantirish va yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlash;
- Adolatli ijtimoiy siyosat yuritish, inson kapitalini rivojlantirish ;
- Ma'naviy taraqqiyotni ta'minlash va sohani yangi bosqichga olib chiqish ;
- Milliy manfaatlardan kelib chiqqan holda umumbashariy muammolarga yondashish;
- Mamlakatimiz xavfsizligi va mudofaa salohiyatini kuchaytirish, ochiq, pragmatik va faol tashqi siyosat olib borish.

Rivojlanish yo'lida amalga oshirilayotgan islohotlarning barchasi inson uchun, uning qadri va farovonligi uchun. “Avval –inson, keyin jamiyat va davlat. ” – deydilar yurtboshimiz. Taraqqiyot strategiyasining 1-ustuvor yo'nalishida inson qadrini yuksaltirish va erkin fuqarolik jamiyatini yanada rivojlantirish orqali xalqparvar davlat barpo etish yo'lida quyidagi aniq maqsadlar belgilab olingan :

- Davlat boshqaruvi organlari faoliyatini “fuqaroga xizmat qilishga yo'naltirish” tamoyili asosida transformatsiya qilish ;
- “Elektron hukumat” tizimini rivojlantirish, elektron davlat xizmatlarining ulushini 100 foizga yetkazish hamda byurokratiyani bartaraf etish ;
- Davlat fuqarolik xizmati tizimini zamonaviy standartlar asosida tashkil etish;
- Xalq bilan muloqotning mexanizmlarini takomillashtirish ;
- Norma ijodkorligi jarayonini modernizatsiya qilish, qonunchilik hujjatlarining qat'iy ijrosini ta'minlash.

Adolat – oxiratda najot, dunyoda saodat boshi. Adolatli jamiyatda aholi tinch va baxtiyor hayot kechiradi, o'z faoliyatini va kelajagini ishonch bilan quradi. Mamlakatimizda adolat va qonun ustuvorligi tamoyillarini taraqqiyotning eng asosiy

¹⁵ 2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi. – T.: “Taraqqiyot strategiyasi” markazi, 2022-yil. 17-bet

va zarur shartiga aylantirish uchun Taraqqiyot strategiyasida quyidagilar belgilab o'tilgan :

– Qonun ustuvorligi va konstitutsiyaviy qonuniylikni ta'minlash hamda inson qadrini ushbu jarayonning bosh mezon sifatida belgilash ;

– Davlat organlari va mansabdor shaxslarning faoliyati ustidan samarali sud nazoratini o'rnatish hamda fuqaro va tadbirkorlik subyektlarining odil sudlovga erishish darajasini oshirish ;

– Huquqni muhofaza qiluvchi organlarning yangi qiyofasini shakllantirish va ularning faoliyatini xalq manfaatlarini, inson qadr-qimmatini, huquq va erkinliklarini samarali himoya qilishga yo'naltirish ;

– Faol fuqarolik jamiyatini rivojlantirish hamda fuqarolar o'rtasida qonunga hurmat va itoat qilish hissinini shakllantirish.

2022-2026-yillarga mo'ljallangan taraqqiyot strategiyasining 3-ustuvor yo'nalishi milliy iqtisodiyotni jadal rivojlantirish va yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlash masalalariga qaratilgan bo'lib bu borada mazkur muhim maqsadlar belgilab olingan :

– Milliy iqtisodiyot barqarorligini ta'minlash va yalpi ichki mahsulotda sanoat ulushini oshirishga qaratilgan sanoat siyosatini davom ettirib, sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmini 1,4 baravarga oshirish ;

– Iqtisodiyotni elektr energiyasi bilan uzluksiz ta'minlash hamda “Yashil iqtisodiyot” texnologiyalarini barcha sohalarga faol joriy etish, iqtisodiyotning energiya samaradorligini 20 foizga oshirish ;

– Raqamli iqtisodiyotni asosiy “drayver” sohaga aylantirib, uning hajmini kamida 2,5 baravar oshirishga qaratilgan ishlarni olib borish ;

– Respublikaning eksport salohiyatini oshirish orqali 2026-yilda respublika eksport hajmlarini 30 milliard AQSh dollariga yetkazish;

– Barcha transport turlarini uzviy bog'lagan holda yagona transport tizimini rivojlantirish, yirik shaharlar o'rtasida kunlik transport qatnovlari asosida manzilga yetib borish va qaytib kelish imkoniyatini yaratish .

Xalq boy , farovon va aholining barcha qatlmalari tuzumdan mamnun holda yashasa davlat ham shuncha kuchli va qudratli bo'ladi. Shunday ekan, mamlakatimizda adolatli ijtimoiy siyosat yuritish masalasiga hamisha muhim ahamiyat qaratiladi. Taraqqiyot strategiyasida bu borada quyidagilar belgilangan :

– Maktabgacha ta'lim tizimida budjet mablag'larining maqsadli va samarali sarflanishini ta'minlash ;

– Aholiga ko‘rsatilayotgan tibbiy xizmat sifatini oshirish, budget mablag‘laridan samarali foydalanish, tibbiy xizmatlarni markazlashtirish va aholini tibbiy sug‘urtalash amaliyotini joriy qilish ;

– Jismoniy tarbiya va sport bilan muntazam shug‘ullanadigan fuqarolarning sonini oshirish ;

– Xotin-qizlarni qo‘llab-quvvatlash, ularning jamiyat hayotidagi faol ishtirokini ta‘minlash ;

– Yoshlarga oid davlat siyosatini takomillashtirish ;

Ma‘naviyat millat ko‘zgusi, uning tayanchi va amalga oshiriliyotgan islohotlarning bosh harakatlantiruvchi g‘oyasidir. Ma‘naviy taraqqiyotni ta‘minlash va sohani yangi bosqichga olib chiqishda quyidagilarni amalga oshirish ustuvorlik kasb etadi :

– Ezgulik va insonparvarlik tamoyiliga asoslangan “Harakatlar strategiyasidan — Taraqqiyot strategiyasi sari” g‘oyasini keng targ‘ib etish orqali jamiyatda sog‘lom dunyoqarash va bunyodkorlikni umummilliy harakatga aylantirish ;

– Aholiga axborot-kutubxona xizmatini ko‘rsatishni yanada rivojlantirish, kitobxonlikni keng ommalashtirish hamda “Kitobsevar millat” umummilliy g‘oyasini ro‘yobga chiqarish ;

– Jamiyatda millatlararo totuvlik va dinlararo bag‘rikenglik muhitini mustahkamlash ;

– Madaniyat va san‘at sohalarini yanada rivojlantirish, madaniyat muassasalari va obyektlarining moddiy-texnika bazasini yaxshilash.

Bugungi globallashuv jarayonida ayrim umumbashariy muammolar ham davlatlarni o‘zaro birlashishga, hamkorlik qilishga va birgalikda oqilona choratadbirlar ko‘rishga da‘vat etmoqda. Bular sirasiga quyidagilarni kiritish mumkin :

– xalqaro terrorizmga qarshi kurash va barcha xalqlar uchun tinchlikni ta‘minlash ;

– ochlik, qashshoqlik va savodsizlikni tugatish ;

– atrof-muhit halokatli tarzda ifloslanib borayotganligining oldini olish ;

– suv tanqisligi ;

– oziq-ovqat, sanoat xomashyosi, energiya manbalari bilan ta‘minlash.¹⁶

Taraqqiyot strategiyasining 6-ustuvor yo‘nalishida milliy manfaatlardan kelib chiqqan holda umumbashariy muammolarga yondashish masalasi bo‘yicha bir qator aniq maqsadlar belgilab olingan :

– Aholi salomatligi va genofondiga ziyon yetkazadigan mavjud ekologik muammolarni bartaraf etish ;

¹⁶ O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, birinchi jild. – T.: Toshkent, 2000-yil. 187-bet

– Ekologiya va atrof muhitni muhofaza qilish, shahar va tumanlarda ekologik ahvolni yaxshilash, “Yashil makon” umummilliy loyihasini amalga oshirish ;

– Ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashishning samarali mexanizmlarini shakllantirish ;

– Korrupsiyaga moyil soha va tarmoqlarni aniqlash, korrupsiyaviy omillarni bartaraf etish tizimining samaradorligini oshirish, jamiyatda korrupsiyaga nisbatan murosasiz munosabatni shakllantirish ;

– Xavfsiz, tartibli va qonuniy mehnat migratsiyasini ta’minlash hamda samarali migratsiya siyosatini yuritish.

O‘zbekiston Respublikasi xalqaro munosbatlarning to’la huquqli subyektidir. O‘zbekistonning tashqi siyosati davlatlarning suveren tengligi, kuch ishlatmaslik yoki kuch bilan tahdid qilmaslik, chegaralarning buzilmasligi, davlatlarning hududiy yaxlitligi, boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik, nizolarni tinch yo’l bilan hal etish prinsiplariga hamda xalqaro huquqning umume’tirof etilgan boshqa prinsip va normalariga asoslanadi.¹⁷ Mamlakatimiz xavfsizligi va mudofaa salohiyatini kuchaytirish, ochiq, pragmatik va faol tashqi siyosat olib borish borasida Taraqqiyot strategiyasida quyidagilar belgilangan :

– Fuqarolarning axborot olish va tarqatish erkinligi borasidagi huquqlarini yanada mustahkamlash ;

– Davlatning mudofaa qobiliyatini yanada mustahkamlash, Qurolli Kuchlarning jangovar shayligini, uning imkoniyatlari va qobiliyatini kuchaytirish ;

– Markaziy Osiyoda xavfsizlik, savdo-iqtisodiy, suv, energetika, transport va madaniygumanitar sohalardagi yaqin hamkorlikni sifat jihatidan yuqori bosqichga olib chiqish ;

– O‘zbekistonning Birlashgan Millatlar Tashkiloti organlari va institutlari, global va mintaqaviy iqtisodiy, moliyaviy va gumanitar tashkilotlardagi faoliyatini kuchaytirish ;

– Jahon savdo tashkilotiga a’zo bo’lish va Yevroosiyo Iqtisodiy Ittifoqi bilan integratsiya jarayonlarini chuqurlashtirish ;

– O‘zbekiston Respublikasining xorijdagi diplomatik vakolatxonalarini va konsullik muassasalari tomonidan O‘zbekistonning chet ellardagi fuqarolariga xizmat ko’rsatish tizimini takomillashtirish.

Taraqqiyot strategiyasida, darhaqiqat, bugungi kunda mamlakatimiz rivojida amalga oshirilish lozim bo’lgan eng muhim maqsad va vazifalar belgilangan. Ularning yanada to’la-to’kis amalga oshirish uchun qo’shimcha tarzda

¹⁷ O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: Toshkent, 2023-yil . 11-bet

quyidagilarni amalga oshirish hamda jamoatchilik nazoratini kuchaytirish maqsadga muvofiqdir :

– Jamoatchilik nazoratini amalga oshirishning zamonaviy shakllarini rivojlantirish, jamoaviy murojaatlar asosida hududiy, tarmoq va davlat dasturlari ijro sifatini tekshirish amaliyotini joriy etish ;

– Ayrim davlat funksiyalarini amalga oshirish jarayoniga jamoatchilik nazorati subyektlarini keng jalb qilish, davlat organlari faoliyatini o‘rganishda ijtimoiy so‘rovlar o‘tkazish hamda aniqlangan kamchiliklarni ochiq muhokama qilish amaliyotini yo‘lga qo‘yish;

– Ommaviy axborot vositalarining roli va jurnalistlarning kasbiy faoliyati himoyasini yanada kuchaytirish, odamlarni qiynayotgan muammolar hamda islohotlarning ijrosi ahvolini o‘rganishda ularning mehnatidan samarali foydalanish;

– Ijtimoiy sheriklikning samarasini oshirish, nodavlat notijorat tashkilotlar va fuqarolik jamiyatining boshqa institutlarini davlat tomonidan subsidiyalar, grantlar va ijtimoiy buyurtmalar shakllarida qo‘llab-quvvatlash hajmini ikki barobarga oshirish.

Shuningdek , strategiyaning ijrosini ta‘minlashda barchamiz birdek harakat qilishimiz, mehnat qilishimiz va o‘zimizni bu jarayonlarga daxldor his etishimiz lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: Toshkent, 2023-yil . 11-bet.
2. 2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi. – T.: “Taraqqiyot strategiyasi” markazi, 2022-yil. 17-bet.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va O‘zbekiston xalqiga murojaatnomasi. – T.: “O‘zbekiston”, 2022-yil. 9-bet.
4. Sh.Mustafakulov. Iqtisodiy atamalarning izohli lug‘ati. – T.: “Innovatsion rivojlanish nashriyot matbaa uyi, 2019-yil. 213-bet.
5. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, birinchi jild. – T.: Toshkent, 2000-yil. 187-bet.
6. Ismoilov, N. B. (2023). YANGI O ‘ZBEKISTONDA TA’LIM VA ILM SOHALARI RIVOJLANISHNING YANGI DAVRIDAGI MUHIM ASOSLARI. *International scientific journal of Biruni*, 2(1), 81-88.
7. Ismoilov, N. B. (2022). O ‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA DINIY BAG ‘RIKENGLIK VA KONFESSIYALARARO HAMKORLIKNI TA’MINLASH. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(12), 1116-1121.

IBN SINO AQLIY BILISH MANBALARI VA ULARNING MAQOMI XUSUSIDA

BO'RIYEV Isroil Ismoilovich

Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Maqola buyuk mutafakkirlardan biri Ibn Sinoning ilmiy ijodi tadqiqiga bag'ishlangan. Tasavvuf ta'limoti tarixida o'zining munosib o'rnini egallagan komil inson tahlili asosida olimning so'fiyona qarashlari yoritildi.

Tayanch so'zlar: *Komil inson, Ruh, Materiya va shakl, Metafizika, Korben, Dastlabki ong, Muqaddas Ruh, "Shifo" va "Najot", Inson, mohiyat va borliq.*

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена исследованию научного творчества одного из великих мыслителей Ибн Сино. На основе анализа известных произведений ученого, занимающих особое место в истории суфийского учения освещены взгляды ученого на мусульманскую мистику.

Ключевые слова: *Совершенный Человек, Дух, Материя и Форма, Метафизика, Корбен, Изначальное Сознание, Святой Дух, «Исцеление» и «Спасение», Человек, Сущность и Бытие.*

ABSTRACT

The article is devoted to the study of the scientific work of Ibn Sina, one of the great thinkers from. Based on the analysis of the perfect human being, who has taken his rightful place in the history of Sufism, the scientist's Sufi views were illuminated.

Keywords: *Perfect Man, Spirit, Matter and Form, Metaphysics, Korben, primordial Consciousness, Holy Spirit, "Healing" and "Salvation", Man, Essence and Being.*

KIRISH

Markaziy Osiyolik mutafakkirlarning asarlarida va faoliyatida bahsga doir ko'pgina o'ziga xos jihatlarni kuzatish mumkin. Bu borada mashhur allomalar Abu Rayxon Beruniy bilan Ibn Sino o'rtasidagi bahsni misol keltirish mumkin. Bahslashuvchi tomonlarning o'zaro hurmati, masalaning mohiyatini to'g'ri anglagani, haqiqatga ershish uchun harakatning hokisorligi ushbu bahs jarayonining yuksak g'oyalarga hizmat qilgani bilan nihoyatda ibratlidir.

Bilish muammosi Abu Ali ibn Sinoning diqqat markazida turgan. Olim asarlarining jami 450 ta katta qismi falsafa muammolariga bag'ishlab yozilgan bo'lsa-da, afsuski, ularning ko'pchiligi (masalan, "Adolat" nomli falsafiy

ensiklopediyasi, “Shar falsafasi”, “Yaxshi ish va gunoh” asarlari bizgacha yetib kelmagan. Bilish masalalari ibn Sinoning “Qushlar tili”, “Donishnoma”, “Tib qonunlari” kabi (100ga yaqin) asarlarida ham o‘z ifodasini topgan. Uning nazarida, o‘z ibtidosini Allohdan olgan borliq va tabiat insonni o‘rab turuvchi abadiy makonidir. Shu jihatdan uni bilishdagi ahamiyati, qadri beqiyos, inson esa hamma ilmlarni tabiatdan oladi, undan o‘ziga davo izlaydi va topadi.

Ibn Sino ijodida ham Beruniy kabi naturfalsafa yo‘nalishi ustuvordir. Masalan, “Tib qonunlari”da 1300 dan ortiqroq kasallikni davolash uchun zarur bo‘lgan dori-darmonlardan tashqari, tabiat va inson, odam zotining tanasi, miya faoliyati, ruhiy jarayonlar haqida chuqur ilmiy qarashlar bayon qilingan. “Shifo kitobi”da esa tabiatshunoslikning boshqa sohalari, xususan, geologiya, kimyo, matematika, astronomiya, biologiya, minerologiya kabi yo‘nalishlarda muhim fikrlar bildirilgan. Olim o‘zining bilish sohasidagi falsafiy qarashlarini metafizika, fizika, logika kabi uch asosiy qismga bo‘lib ifodalagan. Umumiy bilish masalalari alloma tomonidan nazariy va amaliy sohalarga ajratib tavsiflangan. Ibn Sino bilishda hissiy bilish, sezgilar va sezgi a‘zolarining ahamiyatini ta’kidlagan. Uningcha, tashqi va ishki sezgilar mavjud, tashqi sezgilar odamni olam bilan bog‘laydi, ular besh xilga bo‘linadi: ko‘rish, eshitish, ta‘m-maza bilish, hid va teri sezgisi. Ichki sezgilar qabul etish, xotirada saqlash va tasavvur etish uchun xizmat qilib, tashqi sezgilar asosida shakllanadi. Ibn Sino sezgi va hissiy qabullashdan tashqari aql, tafakkur va tajribaning bilishdagi ahamiyatiga o‘z diqqatini qaratgan. Mantiqiy bilish, uning mohiyati va xususiyatlari to‘g‘risida qimmatli fikrlarni bayon qilgan.

Ibn Sinoning O‘rta asr ilmining barcha sohalarini qamrab olgan 18 tomlik “Kitob osh-Shifo”, 5 tomlik “Tib qonulari” asarlari o‘z davri bilimlarining qomusidir. Ibn Sino inson, uning o‘z-o‘zini idora qilishi haqidagi fanlar (insonshunoslik) ahamiyatini alohida ta’kidlaydi¹. Afsuski, Sharq falsafasida asosiy tadqiqot ob’ekti bo‘lgan bu yo‘nalishdagi fanlarga sobiq ittifoq davrida etarli e‘tibor berilmadi. Holbuki, bu borada “Insonshunoslik” fanini rivojlantirish zaruriyati allaqachon yetilgan edi. Ibn Sino ma’naviy-axloqiy bilimlarning ahamiyatiga ham katta e‘tibor bergan. Uningcha, odamzot bilimi boshqalar bilan o‘zaro munosabati, hamkorligi, yaxshi axloqiy fazilatlarga ega bo‘lish uchun intilishi, donoligi, boshqalarga yaxshilik qila olishida namoyon bo‘ladi. Bilim, faylasuf nazarida, rohat-farog‘atga va lazzatlanishga olib kelishi, bilimsizlik esa, azoblanish va uqubatga olib borishi bilan tavsiflanadi. Ibn Sino “Axloq ilmi haqida risola”sida “iffat”, “shijoat”, “hikmat”, “adolat”, “sahiylik” kabi ijtimoiy-ma’naviy xislatlarni ta’riflaydi.

Ibn Sinoning falsafiy qarashlari metafizika, fizika, logika-mantiqda bo‘lib, metafizika-ilohiyot, vujud va mavjudot, dunyoning boshlanishi, tuzilishi, tarkibi

haqidagi masalalarni talqin etadi; fizika-tabiatchunoslik masalalari, jism, moddani o'rganish bilan bog'liq bo'lgan barcha masalalarni o'z ichiga oladi; mantiq-to'g'ri fikrlash san'ati, aqliy bilish shakllarini o'rganadi.

Umumiy falsafiy masalalar nazariy va amaliyga bo'linib, o'z navbatida, ularning har biri qator ilmlarni o'z ichiga oladi.

Vujud, mavjudot tarkibi, ilmlar tasnifi Ibn Sinoning borliq, mavjudot haqidagi ontologik ta'limotini Forobiy ta'limotining davomi, rivoji deb ta'riflash mumkin.

U vujudli ikkiga: zaruriy vujud-vojib ul-vujud va mumkin ul-vujud-vujudi mumkinga ajratadi. Zaruriy vujud hamma mavjud narsalarning boshlang'ich-birinchi sababi-ya'ni Allohdir, undan kelib chiquvchi boshqa borliq narsalar vujudi mumkindir. Birinchi yagona vujuddan so'nggi kelib chiquvchi vujudlar, mavjud borliqning turli-tuman shakllari boshlang'ich yagoona vujudning ifodalanishidir. Asta-sekin kelib chiquvchi borliq shakllari, ya'ni so'nggi vujudlar sabab-oqibat munosabati shaklida o'zaro bog'liqdir.

Birinchi vujudning xislatlari undan kelib chiquvchi barcha vujudlarga o'tib boradi. Vujud haqidagi fikrlar, mavjudot shakllarining o'zaro bog'lanishi, emanatsiya Ibn Sinoning "Kitob ash-shifo", "Kitob an-najot", "Donishnoma" kabi asarlarining metafizika bo'limida har tomonlama bayon etilgan.

Ibn Sino vujudi mumkinni javhar (substantsiya) va oraz (aktsidentsiya) ga ajratadi. Javhar turli ko'rinishlarga ega bo'lib, u soda va murakkabdir. Soda javhar boshlang'ich unsurlar-olov, havo, suv, yerdan iborat, shuningdek, modda va shaklning birligidan tashkil topib tabiat, o'simlik, hayvonot, inson shaklida mavjuddir.² Falsafa fanini Ibn Sino ikki katta bo'limga ajratadi:

1) nazariy falsafa – metafizika (oily fan), matematika (o'rta fan) hamda tabiat haqidagi fan – tabiatshunoslik (pastki fan) dan iboratdir.

2) Amaliy falsafa – siyosat, huquq, uy ishlarini o'rganish – iqtisod va axloqshunoslik, ya'ni etikadan tashkil topadi.

Metafizika oliy ilm sifatida mutloq vujudni o'rganish, yaratuvchini bilishni o'z ichiga oladi. Falsafa fanini ifodalashda Ibn Sino Arastuga asoslanadi.

Matematika miqdoriy munosabatlarni - o'lchov va sonlarni o'rganadi. U turli tarmoqlarga, chunonchi, arifmetika, geometriya, astronomiya, musiqa, optika, mexanika, osmon jismlari harakatini ilmiy-asbob-uskunalarni o'rganuvchi fan kabi tarmoqlarga ega.

Tibbiyot, astrologiya, fiziognomika, kimyo kabi ilmlar ham tabiatshunoslikka kiradi.

Logika – mantik ham falsafiy ilm bo'lib, u bilimning asosiy vositasi, asbobidir. Ibn Sinoning ilmlar tasnifi, ta'rifi va tarkibi haqidagi fikrlari o'rta asrda falsafaning

rivoji, uning tabiatshunoslik va boshqa ilmlar bilan uzviy aloqasini o'rganishda muhim ahamiyatga egadir.

Zahr ad-Din Bayhaqiy "Sivan al-hikma" va uning takmili "Tatimma"da dunyo e'tirof etgan <<... to'rt faylasuf bo'lgan – ikkitasi islomgacha. Bu – Aristotolis va Iskandar G'afrudisiyg'. Ikkitasi esa islom paydo bo'lgandan so'ng. Bu – Abu Nasr al-Forobiy, Alloh, uning ruhini shod qilsin va Abu Ali ibn Sino, Alloh unga o'z rahmatini yog'dirsin ... ", deb yozgan edi.

Ibn Sino Sharq aristotelizmi, ya'ni mashshoiyun falsafasining Forobiy bilan birgalikda quruvchisidir. U Forobiyning "Vojib ul-vujud" va "Mumkin-ul-vujud" ta'limotini yanada rivojlantirib, Alloh va olam shu darajada mohiyatan bog'liqlik, ma'lum ma'noda moddiy olamning o'zi "o'zga tufayli bo'lsa ham, faqat mumkin-ul-vujud" emas, balki "vojib-ul-vujud" bo'la oladi debon, chuqur falsafiy g'oyani ilgari surgan.

Ba'zi falsafa tarixi tadqiqotchilari olimning borliq haqidagi ta'limotining tashqi, sunniy islom aqidaviy ta'limotiga formal-mantiqiy mos kelishini ta'minlash maqsadida Abu Nasr Forobiy tomonidan kiritilgan "Vojib-ul-vujud" va "Mumkin-ul-vujud", deb Borliq (Vujud)ni go'yoki ikki qismdan iborat bir butunlik deb talqin etilishiga asoslanib, ibn Sinoning Borliq haqidagi ta'limotini panteizm – "So'l panteizm" deb talqin etganlar (Akad. M.Hayrullayev).

Aslida esa, o'sha davrning aqidaviy-mafkuraviy taqozosi, zaruriyati sifatida Forobiy tomonidan sun'iy uyg'unlashtirish maqsadida kiritilgan "Vojib-ul-vujud" va "Mumkin-ul-vujud" kontseptsiyasi Ibn Sino merosi va dunyoqarashida, tadqiqotchilarning kuzatish va xulosalariga ko'ra, bir tomondan to'la va izchil ma'nodagi kreations ta'limot deb, boshqa tomondan esa kreations kontseptsiyaning cheklangan shakli, aniqrog'i izchil deistik borliq kontseptsiyasi deb baholanmoqda.

Zero, "Vojib-ul-vujud" va "Mumkin-ul-vujud" kontseptsiyasida, professor E.Ahmedov ilk bor asosli, falsafiy-mantiqiy aniqlaganidek, Borliqning Forobiy, Ibn Sino ko'rsatgan ikki qism o'rtasida faqat funktsional aloqa, bog'liqlik, sabab-oqibat mavjud, xolos. Birinchidan, Borliqning "Yo'qlik"dan Alloh tomonidan "Birinchil turtki" sifatida "yaratilganligi", "ijod qilinganligi"; ikkinchidan, Alloh birlamchi, hal qiluvchi sabab, olam "Mumkin-ul-vujud" esa oqibat ekanligi; uchinchidan, "Vojib-ul-vujud" va "Mumkin-ul-vujud" Forobiy, Ibn Sino ta'limotida o'nta kosmik doira – kosmik Aql (Intellekt) vositasida bir-biridan qat'iy uzib, ajratilgan. Demak, falsafiy jihatdan olganda bu borliq haqidagi eng izchil deistik kontseptsiyadir, deb xulosa chiqarish mumkin.

Ayni paytda, Ibn Sino va Forobiyning borliq-materiya, makon, zamon harakati mavjudligi haqidagi relyatsion kontseptsiyasi (V.V.Sokolova, B.Rojanskaya,

B.G.Kuznetsov, B.O.To‘rayev) hozirgi zamondagi borliqning kontinium kontseptsiya vujudga kelishi uchun ilk ibtido, gnoseologik manbaa bo‘lganligini ko‘rsatadi.

Ibn Sino ta‘limotining aosiy qismi bilish nazariyasi, fanlar klassifikatsiyasiga bag‘ishlangan. Relyatsion kontseptsiyaga asoslangan holda, donishmand bilish muammolarini hal qilishda sensualizm va ratsionalizmga bir xilda qat‘iy va ijobiy munosabatda bo‘lgan bo‘lsa-da, oxir-oqibatda u ratsionalizm tamoyiliga yetakchi o‘rin ajratganligini ko‘rish mumkin. Lekin Arastu formal mantig‘i, xususan sillogizm nazariyasini izchil, fundamental qo‘llash, oxir-oqibatda Ibn Sinoning haqiqatning ob‘ektiv ilmiy qimmatini relyativistik talqin etishga, sensualizm, ratsionalizmga o‘rin ajratishiga olib kelgan edi. Bunga hayotining so‘nggi yillarida “Payg‘ambarlik falsafasi”ni asoslashda Arastu mantiq ilmidagi “O‘rta termin – M” funksiyasini mantiqiy-gnoseologik talqinini chuqurlashtirish yo‘li bilan erishgan.

“Hujjat-ul-Islom” Abu Homid G‘azzoliy o‘zining “Muniqiz min az-zalol”, “Xatolardan qutqarguvchi” asarida ko‘rsatganidek, Forobiy va Ibn Sino ta‘limoti – olamni qadim deyish; Alloh, Olamni umuman kulli bilgani holda, undagi juz‘iylik, ya‘ni inson yashaydigan “Taxti Qamar”, “Oy doirasi tushub turuvchi Yer yuzi” dunyosi, undagi qonunlarni bilmaydi deyish; vafot etgandan so‘ng insonning narigi dunyoda jazo va savob olishi jismonan emas, ruhan, ma‘naviy-majoziy deb, xulosa chiqarishga olib kelgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abu Ali ibn Sino. Tib qonunlari. T. Meros. 1993. 5-bet.
2. Буриев И. И. Вопросы национального воспитания студенческой молодёжи // Молодой ученый. – 2018. – №. 9. – С. 146-147.
3. Буриев И. И., Мамасалиев М. М. Патриотическое воспитание молодого поколения // Вестник науки и образования. – 2020. – №. 22-2 (100). – С. 37-39.
4. Бўриев И. И. ЎРТА ОСИЁДА СЎНГИ УЙҒОНИШ ДАВРИ ВА ҒАРБ РЕНЕССАНСИ // Вестник науки. – 2020. – Т. 3. – №. 11 (32). – С. 12-17.
5. Osman Chanine. Ontologie et théologie chez Avicenne. P. 132.
6. Kattakulovna T. S. et al. Increasing protection of the rights and interests of youth in Uzbekistan.[Electronic Resource] //URL: <https://philosophicalreadings.org/2021-13-4/>(date of access: 15.06. 2022).
7. Бахтиёр Ж. Н. У. Состояние и перспективы развития социологии в Узбекистане // International Scientific and Practical Conference World science. – ROST, 2017. – Т. 4. – №. 4. – С. 9.
8. Norqulovich J. B. Globallashuv Davrida Migratsion Inqiroz // Miasto Przyszłości. – 2023. – Т. 41. – С. 107-109.

ЧУЧУК СУВ ТАНҚИСЛИГИ МУАММОСИНИНГ МАРКАЗИЙ ОСИЁГА ХАВФИ

ОМОНОВ Баходир Нуриллаевич

Фалсафа фанлари доктори

Шахрисабз давлат педагогика институти

ОЧИЛОВА Гўзал Араловна

Фалсафа фанлари номзоди, доцент

Қарши муҳандислик-иқтисодиёт институти

АННОТАЦИЯ

Мақолада жаҳонда янги аср арафасида жадаллашган экологик глобаллашув жараёнларининг мазмуни ва моҳияти, унинг атроф муҳитга таъсир йўналишлари, хусусан, чучук сув танқислигининг келиб чиқиш сабаблари ва бартараф этишга доир таклиф мулоҳазалар баён этилган. Шунингдек, Ўзбекистондаги экологик муҳитга жиддий таъсир ўтказётган муаммолар, экологик вазиятни ўзгартираётган ва муносабатларни мураккаблаштираётган ва бу муаммоларни кескинлаштираётган омиллар атрофлича таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: *экология, глобаллашув, геосиёсат, геосиёсий манфаат, гуманизм, ҳақиқат.*

ABSTRACT

The article describes the content and nature of the accelerated ecological globalization processes in the world on the eve of the new century, its directions of impact on the environment, in particular, the causes of the fresh water shortage and suggestions for its elimination. Also, the problems that have a serious impact on the ecological environment in Uzbekistan, the factors that change the ecological situation and complicate relations and aggravate these problems are analyzed in detail.

Key words: *ecology, globalization, geopolitics, geopolitical interest, humanism, truth*

КИРИШ

Экологик муаммоларнинг глобал тус олиши табиатга бўлган муносабатларни тубдан ўзгартирмоқда. Айниқса, чучук сув таъминоти муаммоси жаҳонда долзарб аҳамият касб этиб, геосиёсий тус олиб бормоқда. Дунё аҳолисининг тўртдан бир қисми чучук сув етишмаслигидан қийналаётгани барча минтақаларда сув тақсимотини илмий-назарий жиҳатдан

ўрганишни тақозо этмоқда. Марказий Осиёда ҳам сув танқислиги кундан-кунга ортиб бормоқда. Минтақада сув тақсимотини муътадиллаштиришда амалга оширилаётган ижтимоий-сиёсий муносабатлар дунё экологик сиёсатига интеграциялашишни талаб қилади. Шу жиҳатдан ўрганилаётган мавзу бугунги куннинг долзарб муаммосини ташкил этади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Экологик муаммоларнинг глобаллашувининг назарий асосларига доир илмий тадқиқот материаллари, жумладан, Марказий Осиёда сув танқислигининг сиёсий тус олиши [2, 3, 4], муаммоларнинг олдини олишига қаратилган [4, 5, 6] кўплаб илмий асарлар яратилди. Масалан: Марказий Осиёда экологик муаммоларни бартараф этиш борасида Б.Омонов, Ф.Қиличев, А.Қўлдошев [4, 6, 8], сув танқислиги муаммоси ва экологик глобаллашувга доир манбалар Б.Омонов, С.Мамашакиров, А.Абдусаметов [6, 9, 10] тадқиқотларида таҳлил қилинган.

Тадқиқот методологияси. Марказий Осиёда сув танқислиги муаммосининг геосиёсий тус олиши, экологик инқирознинг тарихий аспектларини ҳисобга олиб, мантиқийлик асосида илмий-назарий хулосалар ишлаб чиқилган. Минтақада сув танқислигини мутадиллаштириш фақатгина битта ёки иккита давлатнинг ҳайрихоҳлиги билан амалга ошадиган жараён эмас, аксинча ҳудуддаги барча давлатлар яқдил сиёсати асосида ижобий натижага эришиш илмий назарий жиҳатдан исботланган. Муаммони бартараф этиш минтақадаги давлатлар экологик сиёсатини минтақа манфаатларидан келиб чиқиб такомиллаштириш ва интеграциялаштириш натижасида амалга ошадиган жараёндир. Шу сабабли, мақола моҳиятини ёритишда анализ, синтез, умумлаштириш, таққослаш каби мантиқий услублардан фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар. дунё ҳамжамияти олдида турган энг глобал муаммолардан бўлиб, 2 млрд.дан ортиқ аҳоли сув танқислигидан азият чекмоқда. Сув муаммоси яқин келажакда давлатлараро зиддиятларни кучайтириб юбориши мумкин. Дунёнинг йирик дарёларининг 200 таси икки ва ундан ортиқ мамлакатлар ҳудудидан ўтади.

Марказий Осиё минтақаси дарёларининг сув билан таъминлайдиган қор ва музлик ресурслари майдони таназулга учраб, шиддат билан қисқармоқда. Расмий маълумотларга кўра, сўнги ярим асрда Ўрта Осиё тоғли музликлари учдан бир қисмдан ортиқ майдонга қисқарган¹⁸. Марказий Осиё минтақаси асосан Амударё ва Сирдарё сувларидан тўйинади. Амударё хавзасининг йиллик сув ресурслари йилига 78 км кубдан ортиқ. Сирдарё хавзасининг йиллик сув ресурслари тахминан 38.8 км кубни ташкил қилади.

¹⁸ Омонов Б. “Ўзбекистоннинг Оролбўйи минтақасидаги экологик сиёсати” –Т.: 2014 й. –Б.87-88.

Марказий Осиёда Амударё ва Сирдарё трансчегаравий дарё ҳисобланиб, минтақа давлатларининг чучук сувга бўлган эҳтиёжини тўлиқ қондиrolмайди. Минтақа давлатлари аҳолисининг ўсиши, иқтисодий юксалиш сари одимлаши ва табиат инжиқликлари таъсири чучук сувга бўлган эҳтиёжда ўз таъсирини кўрсатди. Шу сабабли, минтақа давлатлари орасида чучук сувга бўлган талабнинг кескинла-шиши оқибатида баъзи геосиёсий ихтилофлар ўзаро ҳамкорлик муносабатларида кескинликни келтириб чиқарди.

Марказий Осиё мамлакатлари ўртасида XX асрнинг охирида (1996-1999) “етакчилик” деб номланган салбий атаманинг пайдо бўлиши айнан сув муаммосининг геосиёсий тус олишига олиб келди. 2005-2010 йилларда бу жараён янада қизғин тус олди. Марказий Осиёнинг икки азим дарёсига иккита ГЭС каскадининг қурилишига бўлган жиддий ҳаракат ихтилофларни кучайтирди. Тожикистон Амударё қуйи қисмида Роғун ГЭСини Қирғизистон Сирдарё Юқоринорин каскадида Қамбарота ГЭСини қуриш эвазига минтақанинг баъзи давлатларига ўз таъсирини ўтказишга уринишлар авж олди. Маълумки, Сирдарё Норин ва Қорадарёнинг, Амударё эса Панж ва Вахш дарёларининг қўшилишидан ҳосил бўлади. Икки дарёнинг асосий бошланиши Марказий Осиёнинг икки давлати Тожикистон ва Қирғизистон давлатлари ҳудудига тўғри келади. Агар Тожикистон ва Қирғизистон ГЭС қурилишини тугаллаб ишга туширса Ўзбекистон ва Қозоғистон давлатлари иқтисодий тизимига жиддий зарар етади. Бу ҳақда Аслиддин Қўлдошевнинг “Марказий Осиё давлатларида экологик муносабатларни бошқаришнинг демократик ва гуманистик тамойиллари” номли монографиясида батафсил ёритилган. Унда келтирилишича “Ўзбекистон давлати Марказий Осиёдаги сув тақсимотининг ўзгариши, хусусан, Роғун ГЭСи қурилиши натижасида вужудга келадиган оқибатларни аниқлаш ва ҳолис баҳолашга АҚШ мутахассисларини ҳам жалб этди. Улар Роғун ГЭСи ишга туширилган тақдирда Ўзбекистон йилига 600 миллион АҚШ доллари миқдорида зарар кўриши ҳақидаги маълумотларни, яъни халқ хўжалигида сув танқислиги қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши қисқаришига ва ялпи ички маҳсулот (ЯИМ)нинг 2 % ни йўқотиши ҳақидаги ҳисоб-китобларни тақдим этдилар. Айни пайтда 300 минг киши ишсиз қолади. Америка олимларининг маълумотларига кўра Амударёдаги сув оқими даражаси ёзда 18 % га камаяди, қишда эса – 54 %га кўпаяди, булар ёзда – қурғоқчилик, қишда сув босиш хавфларини кучайтиради”. Айниқса, Афғонистонда Қўштепа канални қурилиши минтақада чучук сув муаммосини янада кучайтириб юбориш эҳтимоли мавжуд. Бу маълумотлардан кўринадики, кўплаб инсонлар ҳаёти ва давлатлар ижтимоий-сиёсий тараққиёти катта хавф остида қолади.

Айрим сиёсий шарҳловчиларнинг фикрига кўра, Марказий Осиёда сув учун бўлаётган зиддият яқин йилларда кучаяди, бу ҳол, албатта, салбий оқибатларни ва қуролли қарама-қаршилик бўлиши эҳтимолини келтириб чиқаради¹⁹.

Галим Фасхутдиновнинг “Марказий Осиёда сув туфайли уруш бўлиш эҳтимоли”, номли мақоласида: “БМТ маълумотларига кўра, ҳозир планетамизнинг 40 та нуқтасидаги сувга оид тортишувлар ҳарбий низоларга айланиб кетиши мумкин. Ана шундай минтақа-лардан бири Марказий Осиёдир”, – деб таъкидлаган. Бу фикрга Евроиттифоқнинг Бош комиссари Кэтрон Эштон ҳам муносабат билдириб, Ўрта Осиё давлатлари ўртасида сув ресурсларига муносабатда жиддий зиддиятлар, конфликтлар потенциали мавжудли-гини таъкидлади. Қозоғистонлик сиёсатшунос Марат Шибуттов, уни Бишкек ва Душанбега нисбатан ультиматум деб, яқин икки-уч йил ичида уруш муқаррарлигини айтган. Худди шундай башорат Халқаро инкироз гуруҳи эксперти Л.Аброр томонидан 2011 йил охирида ҳам айтилган эди. Россиянинг собиқ СССР ҳудудини ўрганиш информа-цион-тахлил Маркази Бош директори муовини Ю.Якушева “учинчи жаҳон уруши – сув ресурслари учун уруш бўлади”, деган фикрида бу ҳодисанинг глобал характери қатъий ҳукм тарзида таъкидланганини кўрамыз²⁰. Россия стратегик тадқиқотлар институти илмий ходими Аждар Куратов “Независимая газета”га берган интервьюсида: “Ўзбекистон ва Тожикистон, Ўзбекистон ва Қирғизистон, Қирғизистон ва Тожикистон ўртасида зиддият аллақачон юз бермоқда”²¹, – деган фикрни таъкидлаган.

АҚШ Давлат котиби Хиллари Клинтон БМТ штаб-квартирасида дунёнинг 50 мамлакати юқори даражадаги вакиллари иштирокида “Сув ресурслари: тинчлик ва хавфсизлик” мавзусида ўтказилган йиғилишда дунё давлатларини сув ресурсларидан ҳамкорликда фойдаланишда “сув учун уруш бошламасликка” чақирган эди.

Ўзбекистон Биринчи Президенти Ислон Каримов мустақиллиги-мизнинг дастлабки йилларидаёқ сув ресурсларидан ҳамкорликда фойдаланиш масаласига тўхталиб: “Ўрта Осиёда иккита дарё бор. Амударё ва Сирдарё, уларнинг сувлари ўзлаштирилиб бўлинган. Бир томондан Тожикистон, иккинчи томондан Қирғизистон сувнинг бошида турибди. Бу муаммолар тўғрисида бизлар келишиб олишимиз керак, албатта. Ўзбекистонда яна ўн миллион ерни

¹⁹ Қаранг: Кўлдошев А. “Марказий Осиё давлатларида экологик муносабатларни бшқаришнинг демократик ва гуманистик тамойиллари”. -Т. 2014 й.-Б.80,81,82.

²⁰Ўша асар.-Б.110-111.

²¹Ўша асар.-Б.83.

ўзлаштиришга имконият бор. Шу нуқтаи назардан қараганда бизлар ўз юртимизда сувдан оқилона фойдаланишимиз керак²² – деган эди. Шунингдек, 2009 йил 28 апрелда Оролни қутқариш Халқаро фонди таъсисчи давлатлар раҳбарларининг Олмаота шаҳрида ўтказилган йиғилишида: “Минтақамиздаги икки азим дарё – Амударё ва Сирдарёнинг юқори қисмида жойлашган мамлакатлар – Ўзбекистон, Туркменистон, Қозғистон ўртасидаги баҳслар чоғида вужудга келган турли қарашларнинг бўлишини табиий ҳол, деб ўйлайман. Тожикистон ва Қирғизистон, аввало ўз манфаатларини кўзламоқда. Ҳолбуки, бу ерда гап ҳар бир алоҳида давлат манфаатлари ҳақида бормоқда. Бу фақат бугунги куннинг маффаатлари эмас, балки келажакни ҳам манфаатлари эканини алоҳида таъкидламоқчиман. ...бугун ушбу бахс-мунозара-ларни авж олдирмасдан ва уларга сиёсий тус бермасдан, умумий ёндашув нуқталарини топмоғимиз даркор, деб ўйлайман. Акс ҳолда, мамлакатларимиз, халқларимиз манфаатлари бир четда қолиб, учинчи кучларнинг стратегик ҳамда геосиёсий манфаат ва мақсадлари, минтақани бошқариш билан боғлиқ масалалар олдинга чиқиб қолиши мумкин”²³, – деб таъкидлаганди. Ушбу фикрлар анча ҳақиқатга яқин бўлиб, дунёда айрим давлатлар, муайян сиёсий кучлар ўз манфаатлари йўлида турли минтақалардаги трансчегаравий табиий ресурслардан фойдаланиш муаммоларини турли усуллар, воситалар билан кескинлаштиришга ҳаракат қилишлари жаҳон ҳамжамияти эътирозига сабаб бўлмоқда. Бунга мисол сифатида “Марказий Евроосиё” (“Центральная Евразия”) лойиҳаси “Шарқ вақти” (“Время Востока”), “АҚШнинг Марказий Осиё ва Афғонистондаги сиёсати” мавзулари-даги давра суҳбатларини келтириш мумкин. Бу давра суҳбатларида ўзбекистонлик – сиёсий фанлар докторлари Ш.Ёвқочов, Н.Қосимова, россиялик профессор В.Третьяков ва бошқа муҳокама иштирокчилари бу масалада, истисносиз, яқдил фикрни билдирдилар. Хусусан, қирғизистонлик Марс Сариев: “АҚШнинг Марказий Осиёда сув уруши муқаррарлиги ҳақидаги башорати, унга хайрихоҳлигини кўрсатади ва шунга йўналтирилгандир. Марказий Осиё давлатлари бошлиқлари “ташқи ўйинчилар” томонидан лойиҳалаштирилаётган бундай вазият минтақа давлатлари учун ҳалокатлилигини ва муаммони ҳал қилишда мамлакатлар кооперацияси (биргалиқда меҳнат тақсимооти асосида ишни ҳал этиш) зарурлигини англашлари ғоят муҳимдир” – деган эди. Шу анжуманда

²²Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиклол, сиёсат, мафкура. 1-жилд. –Т.:1996 й. –Б.104-139.

²³Каримов И. Ватанимизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш - бизнинг олий мақсадимиз, 17-жилд, -Т.2009 й. –Б.216-219. Омонов Б. “Ўзбекистоннинг Оролбўйи минтақасидаги экологик сиёсати” –Т.: 2014 й. –Б.87-88.

қатнашган Ўзбекистон вакили Шухрат Ёвқочов фикрича: “Трансчегаравий сув ресурслардан фойдаланиш масаласидаги миллатларо зиддиятлар, низолар эскала-цияси кучайишини инкор қилиш, келажакда ҳарбий конфликтни келтириб чиқариши мумкин. Кучайиб бораётган инқирозни бартараф қилишда БМТ ва бошқа халқаро мутасадди ташкилотлар иштироки ва воситачилигини фаоллаштириш керак”.

Москва давлат университети декани Виталий Третьяков фикрича, Марказий Осиёда сув муаммоси азалдан мавжуд бўлган ва бундан кейин унинг кескинлашувида, АҚШ, албатта, муҳим роль ўйнайди, деб бу масалада Россиянинг позицияси ҳақида ҳеч қандай фикр билдирмаган.

Дарҳақиқат, Ўзбекистонда сув муаммосининг “азалдан мавжуд-лиги” тарихий факт. Лекин бу муаммо кескинлашувида мустабид тузумнинг волюнтаристик, тоталитар сиёсати ҳал қилувчи роль ўйнаганлиги ҳам факт бўлиб, уни ҳамма ҳам эътироф этавермайди.

Ўзбекистон вакили Назокат Қосимова келажакда сув ресурслари доирасида давлатлараро конфликтлар бўлиши мумкин. Муаммо ечими фақат минтақа давлатларининг трансчегаравий сув ресурсларидан фойдаланиш усул-воситаларини, механизмларини, технологиясини такомиллаштириш фаолиятини мувофиқлаштириш орқали ҳал бўлиши мумкин²⁴, - деган фикрни билдирган.

Марказий Осиё минтақасидаги трансчегаравий сув ресурслари тақсимоли масаласидаги давлатлараро низолар, нафақат АҚШ, балки, яқин ва узоқ хориждаги бошқа мамлакатлар томонидан ҳам рағбатлантирилмоқда. Россия президентининг Қирғизистон давлати билан Қамбарота ГЭСи қурилишини молиялаштириш, олинган фойдани тенг бўлиш бўйича 2012 йил сентябрда тузилган шартномаси бунинг мисолидир. (2016 йил январда шартнома бекор қилинган).

Энг аввало, минтақадаги давлатларнинг бу жараёнлардаги ролини, ўрнини аниқлаб олиш керак. Акс ҳолда, бу жараёнларни ташкиллаштирадиган, бошқарадиган ва назорат қиладиган учинчи давлатнинг “ҳакамлик” ролига эҳтиёж пайдо бўлади. Марказий Осиё давлатларининг сув билан боғлиқ муаммолари ёритилаётган кўплаб мақолаларда, масалан, А.Қосимовнинг “Россия ўз олдида Марказий Осиёда “бош ҳакам” бўлиш вазифасини қўймоқда” деган мақоласида Россиянинг Марказий Осиё мамлакатларида, яъни Ўзбекистон ва Қирғизистон ўртасида Сирдарё суви масаласидаги мунозаралар

²⁴ Қўлдошев А. “Марказий Осиё давлатларида экологик муносабатларни бошқаришнинг демократик ва гуманистик тамойиллари”. -Т. 2014. 78-79.

Россия собиқ президенти Д.Медведевнинг 2009 йил январь ойида Ўзбекистонга расмий ташрифи чоғида икки томонлама дўстона ва яхши кўшничилик қонун-қоидаларига суянган ҳолда ҳал этилиши лозимги айтилсада, амалда бу сиёсатга қарама-қарши позицияда турганлиги кўрсатилган.

“Бош ҳакамликка” давогар мамлакатларнинг, муқаррар равишда, ўз манфаатларига эгаллигини, минтақада ҳукмронлигини мустаҳкам-лашга ҳаракат қилишини сезмаслик сиёсий калтабинликдир²⁵.

Агар биз мувозанатга эришолмасак ва ўзаро мурасага келолмасак, бу муаммони ҳал эта олмаймиз ва унинг ечими узоқ йилларга чўзилиб кетади. Қолаверса, ким ўз мақсадига эриша олиши ҳам ҳали номаълум – биз, яъни ушбу минтақада яшаётган халқларми ёки, пировард натижада, бошқаларнинг манфаатлари амалга ошадими? Бу борада: “Бўлиб ташла, ҳукмронлик қил”, – деган принцип – эскидан маълум бўлган савдо амалга ошгудек бўлса, биз кимларнингдир қўлида арзимас чақага айланиб қолишимиз мумкин²⁶. Мана шу муаммолар авж олмасдан янги минг йилликда ўзаро ҳамкорлик тизимини ривожлантириш ва минтқа давлатлари ўртасида ижтимоий-иқтисодий, сиёсий келишувга эришишнинг асосий вазифалари ишлаб чиқиши зарур.

Умуман олганда, Марказий Осиё минтақасида сув муаммоси сиёсий тус олиб улгурган. Бу муаммони олдини олиш ва муаммо ечимини бартараф этиш минтақа давлатларининг яқдил, бир мақсад йўлида ҳамжиҳат бўлишларига боғлиқ. Акс ҳолда, Марказий Осиёда энг хавфли экологик муаммо Орол денгизи инқирозини янада чигаллаштириб юборади. Натижада, бу жараён дунё экологик тизимига жуда катта хавф туғдиради.

Бу эса Марказий Осиё мамлакатлари ўртасида ўзаро ҳамжиҳатлик принципини такомиллаштириш зарурият эканлигини кўрсатади. Шу сабабли, мамлакатимиз Президенти Шавкат Мирзиёев Ўзбекистонни дунёдаги барча давлатлар, аввало, кўшни мамлакатлар билан яхши кўшничилик, дўстлик ва ҳамкорлик муносабатларини ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратди²⁷, ҳамда Ўзбекистон, Тожикистон ва Қирғизистон давлатлари ўртасида сув танқислигида рўй бераётган зиддиятларни ҳал этишда анча мўътадил сиёсат ўрнатишга эришди. Минтақа давлатлари томонидан амалга оширилаётган яқин кўшничилик алоқаларини янги босқичга кўтариш концепцияси шаклланиши

²⁵Қаранг: Омонов Б. “Ўзбекистоннинг Оролбўйи минтақасидаги экологик сиёсати” –Т.: 2014. –Б.33-34.

²⁶Каримов И. “Ватанимизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш - бизнинг олий мақсадимиз”, 17-жилд, -Т.2009 й. 220 б.

²⁷ Мирзиёев Ш. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. –Т.: “Ўзбекистон”, 2017. -Б.384.

сув танқислигига бўлган муаммолар ечимига замин ҳозирлайди. “Биз бугун тараққиётимизнинг умумий устувор йўналишларини англаган ҳолда, чегара, сувдан фойдаланиш, транспорт ва савдо сингари ўткир минтақавий масалаларни ечиш бўйича оқилона муроса йўлини изламоқдамиз”²⁸.

Шу муносабат билан Президентимизнинг Туркманистоннинг Туркманбоши шаҳрида бўлиб ўтган Оролни қутқариш халқаро жамғармаси таъсисчи давлатлар раҳбарлари кенгашида сувни тежаш, трансчегаравий сув ресурсларини бошқариш ва улардан оқилона фойдаланиш масалаларидаги минтақавий ҳамкорлик даражаларини кескин ошириш лозимлиги ҳақидаги фикри Кенгаш аъзолари томонидан маъқулланди. Марказий Осиёда сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш бўйича минтақавий дастурнинг қабул қилиниши ҳудуддаги муаммоларни бартараф этишга қаратилган янги босқич сифатида кузатилмоқда. Бундан кўзланган бош мақсад – умумий саъй-ҳаракатлар билан Марказий Осиёни барқарор, иқтисодий ривожланган ва юксак тараққий этган минтақага айлантиришдан иборат²⁹ эканлиги минтақа давлатлари раҳбарлари томонидан тасдиқланди.

ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР

Юқоридагилардан келиб чиқиб қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

Биринчидан, Марказий Осиё мамлакатлари экологик, сув ва сувдан фойдаланиш сиёсатини минтақа хусусиятларидан келиб чиқиб тизимлаштириш ва илғор экологик инновацион технологияларни такомиллаштириш;

Иккинчидан, минтақа давлатлари ҳамкорлигида сувсизлик билан боғлиқ экологик муаммоларни олдини олишга қаратилган жараёнларни ташкиллаштириш, назорат қилиш ва бошқариш институтционал тизимини шакллантириш;

Учинчидан, Орол денгизи ҳудудини кўкаламзорлаштириш жараёнларини тезлаштириш ва тежамкорлаштирилган суғориш иншоотларини барпо этиш орқали дренаж ҳамда ер ости сувлари трансформациясини тизимлаштириш;

Тўртинчидан, минтақада сув кўп талаб қилмайдиган ва кўпроқ ҳосил берадиган ўсимлик навларини жорий этиш ҳамда қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларнинг кимёвий элементлаштиришда алоҳида зарарсизлаштирилган янги дастурни ишлаб чиқиш;

²⁸Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. Т.2-жилд. –Т.: Ўзбекистон, 2008. –Б.265-266.

²⁹Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. Т.2-жилд. –Т.: Ўзбекистон, 2008. –Б.265.

Бешинчидан, минтақа экологик сиёсатини ривожланган давлатлар тажрибасини ўрганган ҳолда беш, ўн ва кўп йиллик “йўл харитаси”ни ишлаб чиқиш ва ушбу дастурдан келиб чиқиб, халқаро экологик сиёсатга интеграциялашиш заруриятини тақозо этади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.:Ўзбекистон, 2019.
2. Ўзбекистон Республикаси Қонуни. “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”// lex.uz.
3. Мирзиёев Ш. Бошлаган ислохотларимизни жадал давом эттириш – устувор вазифадир// Миллий тикланишдан - миллий юксалиш сари. Ж.4. – Т.:Ўзбекистон, 2020.
4. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. Т.2-жилд. –Т.: Ўзбекистон, 2008.
5. Омонов Б.Н. Ўзбекистоннинг Оролбўйи минтақасидаги экологик сиёсати. – Тошкент: “Фан”, 2014. 13,95 б.т. (Монография)
6. Омонов Б.Н. Экологик сиёсатнинг асосий тамойиллари. // Жамият ва бошқарув – Тошкент 2010 №1. -Б. 40-41. (09.00.00; № 3).
7. Омонов Б.Н. Миллий экологик сиёсат: ташкилий-бошқарув тизимини такомиллаштириш. // Жамият ва бошқарув. – Тошкент, 2010. – махсус сон. –Б. 198-200. (09.00.00; № 3).
8. Қўлдошев А.“Марказий Осиё давлатларида экологик муносабатларни бшқаришнинг демократик ва гуманистик тамойиллари”. -Т. 2014 й
9. Абдусамедов А. Экологик хавфсизлик – глобал муаммо: ўз ечимини кутмоқда // Фалсафа ва ҳуқуқ, 2010, №1.
10. Омонов Б.Н. Халқаро экологик сиёсий муносабатларнинг интеграциялашиши ва глобаллашиши хусусиятлари. // ЎЗМУ хабарлари – Тошкент, 2011. № 4. – Б. 106-109. (09.00.00; № 15).
12. Омонов Б.Н. Экологик сиёсат диалектикаси. // Фалсафа ва ҳуқуқ. – Тошкент, 2013. № 2. – Б. 91-94. (09.00.00; № 15).
13. Ochilova, G. A. (2020). Philosophical analysis of the development of social consciousness. PalArch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology” PJAEE, 17(7) 2020)<https://www.palarch.nl/index.php/jae/article/view/2706/2637>
<https://www.scopus.com/sourceid/21100286805> Ochilova G.A.
14. Nurillaevich, O. B., Aralovna, O. G., Shavkatovich, N. K., Khurramovich, M. Y., & Aralovich, O. B. (2022). Factors Of The Formation Of Ecological Culture In

The Education And Training System. Journal of Pharmaceutical Negative Results, 984- 989

<https://sifisheriessciences.com/journal/index.php/journal/article/view/1815/1865>

15. Очилова Г.А., Жумаева Ш.С., Очилов Б.А. Жамиятни маънавий-ахлоқий ва маданий ривожда миллий давлатчилик тафаккурини шакллантириш зарурияти: усул ва воситалари. Халқаро ислом академияси. Илмий таҳлил журнали. Тошкент. 2019 й. 44-бет.

16. Очилова, Г. А., Очилов, Б. А., & Аралов, М. Б. (2021). ГАРМОНИЗАЦИЯ ИНТЕРЕСОВ НАРОДОВ ЯВЛЯЕТСЯ ВАЖНЫМ ФАКТОРОМ РАЗВИТИЯ МЫШЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ. *Актуальные научные исследования в современном мире*, (2-9), 43-47.

17. Очилова Г.А, Омонов Б.Н. Ижтимоий фалсафа- Toshkent: Voris-nashriyot, 2020.

18. Ochilova, G., Jumayeva, S., & Ochilov, B. (2019). The necessity of forming National statehood and it's mentality in the spiritual-moral and cultural development of society: methods and tools. *The Light of Islam*, 2019(2), 10.

19. Омонов, Б. Н. (2023). ГЛОБАЛИЗАЦИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА СУДЬБЫ ЧЕЛОВЕЧЕСТВА. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(4), 755-763.

20. Омонов, Б. Н. (2013). Геоэкологическая политика Узбекистана в регионе Приаралья. *Credo New*, (3), 20-20.

Ushbu ilmiy maqolalar to‘plami Internet jahon axborot tarmog‘idagi veb-sayt tarzidagi ommaviy axborot vositasi hisoblangan “International scientific journal of Biruni” ilmiy jurnalining tahririyatiga tegishli bo‘lib, bunda jahon ilm-fani va ta’lim sohalarining yutuqlari, muammolari va rivojlanish istiqbollari, xususan, O‘zbekistonda “Uchinchi renessans” davri innovatsion ilm-fan va ta’limning rivojlanish modellari, ilm-fan va ta’limning rivojlanish tarixi va o‘ziga xos rivojlanish bosqichlarini qamrab olgan ilmiy jurnalning 2-bo‘lim 4-soni o‘rin egallagan.